

śrī-gaurāṅga-vidhur jayati

śrī-bhakti-rasāmṛta-sindhu-binduḥ

maṅgalācaraṇam

akhila-rasāmṛta-mūrtih prasīmara-ruci-ruddha-tārakā-pāliḥ |
kalita-śyāmā-lalito rādhā-preyān vidhur jayati ||

uttamā bhaktiḥ

anyābhilāṣitā śūnyam jñāna-karmādy anāvṛtam |
ānukūlyena kṛṣṇānu- śīlanam bhaktir uttamā ||1||

asyārthaḥ—anyābhilāṣa-jñāna-karmādi-rahitā śrī-kṛṣṇam uddiṣyānukūlyena kāya-vāñ-manobhir yāvatī kriyā sā bhaktiḥ |

atha tasyā lakṣaṇam vadann eva grantham ārabhate—anyeti | yathā kriyā-śabdena dhātv-artha-mātram ucyate, tathātrānuśīlana-śabdenāpi dhātv-artha-mātram ucyate | dhātvā arthaś ca dvividhaḥ—pravṛtti-nivṛtti-ātmakah | tatra pravṛtti-ātmaka-dhātv-arthas tu kāya-vāñ-mānasīya tat-tac-ceṣṭā-rūpah | nivṛtti-ātmaka-dhātvā arthaś ca pravṛtti-bhinnah, prīti-viśadātmako mānasah tat-tad-bhāva-rūpaś ca, sa ca vakṣyamāṇa-rati-premādi-sthāyi-bhāva-rūpaś ca, sevā-nāmāparādhānām udbhavābhāva-kāritety ādi vacana-vyañjitaḥ sevā-nāmāparādhādy-abhāva-rūpaś ca |

tad evam sati kṛṣṇa-sambandhi-kṛṣṇārthaṁ vānuśīlanam iti tat-sambandha-mātrasya tad-arthasya vā vivakṣitatvād guru-pādāśrayādau, bhāva-rūpasyaḥapi krodhikṛtavād raty-ādi-sthāyini vyabhicāri-bhāveṣu ca nāvyāptiḥ |

etac ca kṛṣṇa-tad-bhakta-kṛpayaiva labhyam śrī-bhagavataḥ svarūpa-śakti-vṛtti-rūpam api kāyādi-vṛtti-tādātmyenāvirbhūtam iti jñeyam | agre tu spaṣṭikariṣyate | kṛṣṇa-śabdaś cātra svayam bhagavataḥ kṛṣṇasya tad-rūpāṇam cānyeṣām avatārāṇam grāhakah | tāratamyam agre vivecanīyam |

tatra bhakti-svarūpatā-siddhy-arthaṁ višeṣaṇam āha—ānukūlyeneti | prātikūlye bhaktitvāprasiddheḥ | ānukūlyam coddeśyāya śrī-kṛṣṇāya rocamānā pravṛttir ity ukte lakṣaṇe ‘tivyāptir avyāptiḥ ca | tad yathā—asura-kartṛka-prahāra-rūpānuśīlanam yuddha-rasa utsāharatiḥ śrī-kṛṣṇāya rocate | yathoktam **prathama skandhe**—**manasvinām iva san samprahāraḥ** [bhā. pu. 1.13.40] iti samprahāra iti | tathā śrī-kṛṣṇam vihāya dugdha rakṣārthaṁ gatāyāḥ yaśodāyās tādṛśānuśīlanam śrī-kṛṣṇāya na rocate | yathoktam **śrī-daśame**—**samjāta-kopasphuritārunādharaḥ** [bhā. pu. 10.9.6] iti | tathā ca tatra tatrātivyāpty-avyāpteś ca vāraṇāyānukūlyānām pratikūlyā-sūnyatvam eva vivakṣaṇīyam | evam saty asureṣu dvesa-rūpa-prātikūlyā-sattvān nātivyāptiḥ | evam yaśodāyāḥ prātikūlyābhāvān nāvyāptir iti bodhyam | etena višeṣaṇasyānukūlyasyaiva bhaktitvam astu | bhakti-sāmānyasyaiva kṛṣṇāya

rocamānatvād viśeṣasyānuśīlana-padasya vaiyarthym ity api śaṅkā nirastā | tādrśa-pratikūlyābhāva-mātrasya ghaṭe 'pi sattvāt |

uttamātva-siddhy-arthaṁ viśeṣaṇa dvayam āha—anyābhilāṣitā-śūnyam ity ādi | katham bhūtam anuśīlanam anyasmin bhakty-ātirikte phalatvenābhilāṣa-śūnyam—**bhaktyā sañjātayā bhaktyā** [bhā.pu. 11.3.31] ity ekādaśokter bhakty uddeśaka bhakti karaṇam ucitam evety ato 'nyasmin khalu bhakty-ātirikta iti | yathātrānyābhilāṣa-śūnyatvam vihāyānyābhilāṣitā śūnyam iti svabhāvārthaka-tācchilya-pratyayena kasyacid bhaktasya kadācid akasmāt maraṇa-saṅkaṭe prāpte—he bhagavan bhaktam mām etad vipatteḥ sakāśād rakṣeti kādācitkābhilāṣa-sattve 'pi na kṣatiḥ | yatas tasya vaivaśya-hetuka-svabhāva-viparyayaṇeiva tādṛg-ābhilāṣo na tu svabhāvika iti bodhyam |

punah kīdrśam ? jñāna-karmādy-anāvṛtam—jñānam atra nirbheda-brahmānusandhānam, na tu bhajanīya-tattvānusandhānam api tasyāvaśyāpekṣaṇīyatvāt | karma—smārtam nitya-naimittikādi, na tu bhajanīya-paricaryādi tasya tad anuśīlana-rūpatvāt | ādi-śabdēna phalgu-vairāgya-yoga-sāṅkhya-abhyāsādayas tair anāvṛtam na tu śūnyam ity arthaḥ | tena ca bhakty-āvarakāṇām eva jñāna-karmādinām niṣedho 'bhipretāḥ | bhakty-āvarakatvam nāma vidhi-śāsanān nitya-karmākaraṇe pratyavāyādi bhayāc chraddhayā kriyamāṇatvam tathā bhakty-ādi-rūpeṣṭa-sādhanatvāc chraddhayā kriyamāṇatvam ca | tena loka saṅgrahārtham aśraddhayāpi pitrādi śrāddhāṅgam kūrvatām mahānubhāvānām śuddha-bhaktau nāvyāptih | atra śrī-kṛṣṇānuśīlanām kṛṣṇa-bhaktir iti vaktavye bhagavac-chāstreṣu kevalasya bhakti-śabdasya tatraiva viśrāntir ity abhiprāyāt tathoktam ||1||

(2)

sā bhaktih sādhana-bhaktir bhāva-bhaktih prema-bhaktir iti trividhā | sādhana-bhaktih punar vaidhī-rāgānugā-bhedena dvividhā |

sā bhaktir iti | athātra sādhana-sādhyā-rūpo dvividho bheda evāstu, bhāvasyāpi sādhyā-bhakty-antarbhāvo 'stu kim bheda-traya-karaṇeneti cen, na | yato 'gre vakṣyamāṇasya—

**utpanna-ratayah samyaṇ nairvighnyam anupāgatāḥ |
krṣṇa-sākṣat-kṛtau yogyāḥ sādhakāḥ parikīrtitāḥ ||** [bha.ra.si. 2.1.276]

iti sādhaka-bhakta-lakṣaṇasya madhye raty-apara-paryāyasya bhāvasyāvirbhāve 'pi samyaṇ-nairvighnyam anupāgatā iti viśeṣaṇena prabalatarasya kasyacid aparādhasya kaścana bhāgo 'vaśiṣṭo 'stūti labhyate | evam sati kleśa-janakasyaparādhasya leśe 'pi sādhyā-bhakter avirbhāvo na sāmbhavati | ata eva tatraivoktasya sādhyā-bhakti-viśiṣṭa-siddha-bhakta-lakṣaṇasya madhye avijñātākhila-kleśāḥ sadā kṛṣṇāśritākriyāḥ siddhāḥ syur ity anena tathaiva pratipāditām | tasmād bhāvasya sādhyā bhakter antarbhāvo na sāmbhavati | tathaiva sādhana-bhakter antarbhāvas tu sutarām eva nāsti | yato 'traiva prakaraṇe sādhana-bhakti-lakṣaṇe bhāva-sādhanatva-rūpa-viśeṣaṇena bhāvasya sādhana-bhaktitvam parāstām | bhāvasya bhāva-sādhanatvābhāvāt | tasmāt sādhūktām bhaktes trividhatvam iti vivecanīyam ||2||

(3)

ādau śraddhā tataḥ sādhu-saṅgo’tha bhajana-kriyā |
 tato’nartha-nivṛttiḥ syāt tato niṣṭhā rucis tataḥ ||
 athāsaktis tato bhāvas tataḥ premābhuyañcati |
 sādhakānām ayaṁ premnah prādurbhāve bhavet kramah ||

atra bahuś api krameṣu satsu prāyikam ekam kramam āha ādāv iti dvayena | ādau prathama-sādhu-saṅge śāstra-śravaṇa-dvārā śraddhā tad-artha-viśvāsaḥ | tataḥ śraddhānantaram dvitīyah sādhu-saṅgo bhajana-rīti-śikṣārtham | niṣṭhā bhajane avikṣepeṇa sātatyam kintu buddhi-pūrvikeyam | āsaktis tu svārasikī | etena niṣṭhāsaktyor bhedo jñeyah ||3||

(4)

atha bhajanasya catuh-ṣaṣṭir aṅgāni śrī-guru-pādāśrayah, śrī-kṛṣṇa-dīksā-śiksādi, śrī-guru-sevā, sādhu-mārgānusārah, bhajana-rīti-praśnah, śrī-kṛṣṇa-prītaye bhogādi-tyāgah, tīrtha-vāsaḥ, tīrtha-māhātmya-śravaṇam ca, sva-bhakti-nirvāhānurūpa-bhojanādi-svīkāraṁ, ekādaśī-vratam, aśvattha-tulasī-dhātrī-go-brāhmaṇa-vaiṣṇava-sammānam— pūrva-daśa-grahaṇam | para-daśa-tyāgah—asādhu-saṅga-tyāgah, bahu-śisya-karaṇatyāgah, bahv-ārambha-tyāgah, bahu-śāstra-vyākhyā-vivādādi tyāgah, vyavahāre kārpanya-tyāga, śoka-krodhādi-tyāgah, devatāntara-nindā-tyāgah, prāṇi-mātre udvega-tyāgah, sevāparādha-nāmāparādha-tyāgah, guru-kṛṣṇa-bhakta-nindā-sahana-tyāgah | vaiṣṇava-cihna-dhāraṇam, hari-nāmākṣara-dhāraṇam, nirmālyā- dhāraṇam, nrtyam, daṇḍavat-praṇāmaṁ, abhyutthānam, anuvrajyā, śrī-mūrti-sthāne gamanam, parikramā, pūjā, paricaryā, gītam, saṅkīrtanam, japaḥ, stava-pāṭhah, mahā-prasāda-sevā, vijñaptih, caraṇāmṛta-pānam, dhūpa-mālyādi-saurabha-grahaṇam, śrī-mūrti-darśanam, śrī-mūrti-sparśanam, ārātrika-darśanam, śravaṇam, tat-kṛpāpekṣanam, smaraṇam, dhyānam, dāsyam, sakhyam, ātma-nivedanam, nija-priya-vastu-samarpaṇam, kṛṣṇārthe samasta-karma-karaṇam | sarvathā śaraṇāpattiḥ, tulasi-sevā, vaiṣṇava-śāstra-sevā, mathurā-maṇḍale vāsaḥ, vaiṣṇava-sevā, yathā-śakti-dolādi-mahotsava-karaṇam, kārttika-vrataṁ, sarvadā hari-nāma-grahaṇam, janmāṣṭamī-yātrādikam ca, evam ūnaṣṭi-bhakty-aṅgāni |

atha tatra pañca aṅgāni sarvataḥ śreṣṭhāni yathā—śrī-mūrti-sevā-kauśalam, rasikaiḥ saha śrī-bhāgavatārthāsvādah, sajātīya-snigdha-mahattara-sādhu-saṅgah, nāma-saṅkīrtanam, śrī-vṛndāvana-vāsaḥ | evam militvā catuh-ṣaṣṭy-aṅgāni ||4||

(5)

kṛṣṇa-dīksādīti—dīksā-pūrvaka-śiksāṇam ity arthaḥ | śrī-kṛṣṇeti—śrī-kṛṣṇa prāptter yo hetuh kṛṣṇa-prasādas tad-artham ity arthaḥ | ādi-grahaṇāl loka-vitta-putrādayo grhyante |

sevā-nāmāparādheti—sevā-nāmāparādhānām udbhavaḥ sādhakasya prāyo bhavaty eva, kintu paścād yatnena teṣām abhāva-kāritā | yathā **āgame**—

yānair vā pādukair vāpi gamanam bhagavad-grhe |
 devotsavādy asevā ca apraṇāmas tad-agrataḥ ||

ucchiṣṭe vāpy aśauce vā bhagavad vandanādikam |
 eka-hasta-praṇāmaś ca tat purastāt pradakṣiṇam ||
 pāda-prasāraṇam cāgre tathā paryāṅka-bandhanam |
 śayanam bhakṣaṇam cāpi mithyā-bhāṣaṇam eva ca ||
 uccaīr bhāṣā mitho jalpa rodanādi tad-agrataḥ |
 nigrahānugrahau caive niṣṭhura-krūra-bhāṣaṇam ||
 kambalāvaraṇam caiva para-nindā para-stutiḥ |
 aślīla-bhāṣaṇam caiva adhovāyu-vimokṣaṇam ||
 śaktau gauṇopacāraś ca anivedita-bhakṣaṇam |
 tat-tat-kālodbhavānām ca phalādinām anarpaṇam ||
 viniyuktāvaśiṣṭasya vyāñjanādeḥ samarpaṇam |
 prsthī kṛtyāsanām caiva pareśām abhivandanam ||
 gurau maunām nija-stotram devatā-nindanām tathā |
 aparādhās tathā viṣṇor dvātrimśat parikīrtitāḥ ||

vārāhe cāparādhaś ca te’pi saṅkṣipya likhyante yathā— rājānna-bhakṣaṇam, dhvāntāgāre hareḥ sparśah, vidhim vinā hary-ūpasarpaṇam, vādyam vinā tad-dvārodghāṭanām, kukkurādi-duṣṭa-bhakṣya-saṅgrahaḥ, arcane mauna-bhaṅgah, pūjā-kāle viñ utsargāya gamanaṁ, gandha-mālyādikamadattvā dhūpanam, anarha puṣpeṇa pūjanam |

akṛtvā danta-kāṣṭhami ca kṛtvā nidhuwanām tathā |
 sprṣṭvā rajasvalām dīpam tathā mṛtakam eva ca ||
 raktaṁ nīlam adhautam ca pārakyam malinām paṭam |
 paridhāya mṛtam dṛṣṭvā vimucyāpāna-mārutam ||
 kroḍham kṛtvā śmaśānam ca gatvā bhuktvāpy ajīrṇa-bhuk |
 bhuktvā kusumbham piṇyākam tailābhyaṅgam vidhāya ca |
 hareḥ sparśo hareḥ karma karaṇam pātakāvaham ||

tathā tatraivānyatra—bhagavac-chāstrānādara-pūrvakam anya-śāstra-pravartanam, śrī-mūrti-sammukhe tāmbūla-carvaṇam, erāṇḍādi-patrastha-puṣpair arcanam, āsura-kāle pūjā, pīṭhe bhūmau vā upaviṣya pūjanam; snapana-kāle vāma-hastena tat-sparśah, paryuṣitair yācitar vā puṣpair arcanam, pūjyām niṣṭhīvanam, tasyām sva-garva-pratipādanam, tiryak-puṇḍra-dhṛtiḥ, aprakṣālita-pādatve’pi tan-mandira-praveśah, avaiṣṇava-pakva-nivedanam, avaiṣṇava-dṛṣṭena pūjanam, vighneśam apūjayitvā kapālinam dṛṣṭvā vā pūjanam, nakhāmbhaḥ-snapanam, gharmāmbu-liptatve’pi pūjanam, nirmālya-laṅghanam, bhagavac-chapathādayo’nye ca jñeyāḥ ||5||

(6)

sarvāparādha-kṛd api mucyate hari-saṁśrayaḥ |
 harer apy aparādhān yaḥ kuryād dvipada-pāṁsavaḥ ||
 nāmāśrayaḥ kadācit syāt taraty eva sa nāmataḥ |
 nāmno’pi sarva-suhṛdo hy aparādhāt pataty adhaḥ ||6||

atha nāmāparādhā daśa, yathā—vaiṣṇava-nindādi-vaiṣṇavāparādhah; viṣṇu-śivayoh pr̄thag-īśvara-buddhiḥ; śrī-guru-deve manusya-buddhiḥ; veda-purāṇādi-śāstra-nindā; nāmni artha-vādah; nāmni kuvyākhyā vā kaṣṭa-kalpanā; nāma-balena pāpe pravṛttih; anya-śubha-karmabhir nāma-sāmya-mananam; aśraddha-jane nāmopadeśah, nāma-māhātmye śrute'pi aprītiḥ—iti daśadhā ||7||

(8)

atha vaidhī-lakṣanam—śravaṇa-kīrtanādīni śāstra-śāsana-bhayena yadi kriyante tadā vaidhī bhaktih ||

athātra sādhanādau pravr̄tti-sāmānye kutracit lobhasya kāraṇatvam kutracit śāstra-śāsanasya | tatra ca yasyām bhaktau lobhasya kāraṇatvam nāsti kintu śāstra-śāsanasyaiva sā vaidhīty āha yatre | rāgo'tra śrī-mūrter-darśanād daśama-skandhīya-tat-tal-lilā-śravaṇād bhajane lobhas tad-anavāpttvāt tad-anadhīnatvād dhetoḥ śāstrasya śāsanenaiva yā pravṛttir upajāyate sā bhaktir vaidhī ucyate ||8||

(9)

atha rāgānugā-lakṣanam—nijābhimata vraja-rāja-nandanasya sevā-prāpti-lobhena yadi tāni kriyante tadā rāgānugā bhaktih | yad uktam—

sevā sādhaka-rūpeṇa siddha-rūpeṇa cātra hi |
tat-bhāva-lipsunā kāryā vraja-lokānusārataḥ ||

sādhaka-rūpeṇa yathāvasthita-dehena, siddha-rūpeṇa antaś-cintitābhīṣṭa-tat-sevopayogi-dehena | tasya vrajasthasya śrī-kṛṣṇa presthasya yo bhāvo rati-viśeṣas tal-lipsunā | vraja-lokās tat-tat-kṛṣṇa-preṣṭha-janāḥ śrī-rādhā-lalitā-viśākhā-rūpa-mañjary-ādyās tad-anugataḥ śrī-rūpa-gosvāmī-prabhṛtayaś ca teṣām anusārataḥ | tathā ca siddha-rūpeṇā mānasī sevā śrī-rādhā-lalitā-viśākhā-śrī-rūpa-mañjary-ādīnām anusāreṇa kartavyā | sādhaka-rūpeṇa kāyiky-ādi-sevā tu śrī-rūpa-sanātanādi-vraja-vāsinām anusāreṇa kartavyety arthaḥ | etena vraja-lokapadena vraja-stha-śrī-rādhā-lalitādyā eva grāhyās, tāsām anusāreṇaiva sādhaka-dehena kāyiky-ādi-sevāpi kartavyā |

evāṁ sati tābhir guru-padāśrayaṇaikādaśī-vrata-śālagrāma-tulasī-sevādayo na kṛtās tad-anugater asmābhir api na kartavyā ity ādhunikānām vimatam api nirastam | ata eva śrī-jīva-gosvāmi-caraṇair api asya granthasya ṭikāyām tathaivoktam | yathā—vraja-lokās tat-tat-kṛṣṇa-preṣṭha-janāś tad-anugataś ca iti ||8||

(9)

kṛṣṇām smaran janām cāsyā preṣṭham nija-samīhitam |
tat-tat-kathā-rataś cāsau kuryād vāsam vraje sadā ||1.2.294||

atha rāgānugāyāḥ paripāṭīm āha--kṛṣṇam ity ādinā | preṣṭhamiṁ sva-priyatamarī kiśoram
nanda-nandanam smaran | evam asya kṛṣṇasya tādṛṣa-bhakta-janam | atha ca svasya samyag-
īhitam sva-samāna-vāsanam iti yāvat | tathā ca tādṛṣam janam smaran vraje vāsam sadā
kuryāt | sāmarthyē sati śriman-nanda-vrajāvāsa-sthāna-vṛndāvanādau śarīreṇa vāsam kuryāt |
tad-abhāve manasāpīty arthaḥ ||9||

(10)

tatra rāgānugāyāṁ smaraṇasya mukhyatvam | tac ca smaraṇam nija-bhāvo cil-lilāveśa-
svabhāvaya śrī-kṛṣṇasya tat-priya-janasya ca | tathaiva kīrtanādikam apy arcanādāv api
mudrā-nyāsādi-dvārakā-dhyānādi-rukmiṇy-ādi-pūjādikam api nija-bhāva-prātikūlyād
āgamādi-sāstra-vihitam api na kuryād iti, bhakti-mārge kiñcit kiñcit aṅga-vaikalye'pi
doṣābhāva-smaraṇāt |

na hy aṅgopakrame dhvamso mad-dharmasyoddhavāṇy api |
mayā vyavasitah samyaṇ nirguṇatvād anāśiṣah || [bhā. pu. 11.29.20]

aṅgi-vaikalye tv asty eva doṣah | yad uktam—

śruti-smṛti-purāṇādi-pañcarātra vidhim vinā |
ekāntikī harer bhaktir utpātāyaiva kalpate || iti |

yadi cāntare rāgo vartate, atha ca sarvam eva vidhi-dṛṣṭyaiva karoti, tadā dvārakāyāṁ
rukmiṇy-āditvam prāpnoti ||10||

(11)

atrāyam vivekah--vraja-līlā-parikara-stha-śrīṅgārādi-bhāva-mādhurye śrute “idam mamāpi
bhūyāt” iti lobhotpatti-kāle sāstra-yukty-apeksā na syāt | tasyām ca satyām
lobhatvayaivāsiddheḥ | na hi kenacit kutracit sāstra-dṛṣṭyā lobhaḥ kriyate | kintu lobhye
vastuni śrute dṛṣṭe vā svata eva lobha utpadyate | tataś ca tad-bhāva-prāpty-upāya-jijñāsāyāṁ
sāstrāpeksā bhavet | sāstra evam prāpty-upāya-likhanāt nānyatra | tac ca sāstram bhajana-
pratipādakam śrī-bhāgavatam eva |

teṣu bhajaneṣv api madhye kānicit tad-bhāva-mayāni, kānicit tad-bhāva-sambandhīni, kānicit
tad-bhāvānukūlāni, kānicit tad-bhāvāviruddhāni, kānicit tad-bhāva-pratikūlānīti pañca-
vidhāni sādhanāni | tatra dāsyā-sakhyādīni bhāva-mayāny eva | guru-paḍāśrayato mantra-
japādīni tathā preṣṭhasya nija-samīhitasya tat-priya-janasya ca samayocitānām līlā-guṇa-rūpa-
nāmnām śravaṇa-kīrtana-smaraṇāni vividha-paricaraṇāni ca bhāva-sambandhīni | tat-prāpty-
utkāṇṭhāyām ekādaśī-janmāṣṭamī-kārttika-vrata-bhoga-tyāgādīni tapo-rūpāṇi tathāśvattha-
tulasy-ādi-sammānanādīni tad-bhāvānukūlāny eva | nāmākṣara-mālyā-nirmālyādi-dhāraṇā-
praṇāmādīni tad-bhāvāviruddhāni | uktāny etāni sarvāṇi karmāṇi kartavyāni | nyāsa-mudrā-
dvārakādi-dhyānādīni tad-bhāva-pratikūlāni rāgānugāyāṁ varjanīyāni | evam
svādhikārocitāni sāstreṣu vihitāni kartavyāni, niṣiddhāni tu sarvāṇi varjanīyāni ||11||

--o)0(o--

(12)

atha sādhana-bhakti-paripākena kṛṣṇa-kṛpayā tad-bhakta-kṛpayā vā bhāva-bhaktir bhavati |
tasya cihnāni nava-prīty-aṅkurāḥ, yathā—

kṣāntir avyarthā-kālatvam viraktir māna-sūnyatā |
āśābandhaḥ samutkanṭhā nāma-gāne sadā ruciḥ ||
āsaktis tad-guṇākhyāne prīti-s-tad-vasati-sthale |
ity ādayo 'nubhāvāḥ syur jāta-bhāvāṅkure jane ||

[1.3.25-26]

tadā kṛṣṇa-sākṣatkāra-yogyatā bhavati | mumukṣu-prabhṛtiṣu yadi bhāva-cihnām dṛsyate tadā
bhāva-bimba eva na tu bhāvāḥ | ajña-aneṣu bhāvac-chāyā ||12||

--o)0(o--

(13)

bhāva-bhakti-paripāka eva premā | tasya cihnām—vighnādi sambhave'pi kincin-mātrasyāpi na
hrāsaḥ | mama tvātiśayāt premna eva uparitano 'vasthā viśeṣaḥ snehaḥ | tasya cihnāz citta-
dravī-bhāvāḥ | tato rāgaḥ, tasya lakṣaṇām niviḍa-snehaḥ | tataḥ praṇayaḥ, tasya lakṣaṇām
gāḍha-viśvāsaḥ ||13||

--o)0(o--

(14)

vibhāvānubhāva-sāttvika-bhāva-vyabhicāri-bhāva-milanena raso bhavati | yatra viṣaye bhāvo
bhavati sa viṣayālambana-vibhāvāḥ kṛṣṇaḥ | yo bhāva-yukto bhavati sa āśrayālambana-
vibhāvo bhaktaḥ | ye kṛṣṇām smārayanti vastrālaṅkārādayas te uddīpana-vibhāvāḥ | ye
bhāvām jñāpayanti te anubhāvā nritya-gīta-smitādayah |

ye cittām tanum ca kṣobhayanti te sāttvikāḥ | te aṣṭau—stambha-sveda-romāñca-svara-bheda-
vepathu-vaivarṇyāśru-pralayā iti | te dhūmāyitā jvalitā dīptā uddīptā sūddīptā iti pañca-vidhā
yathottara-sukhadāḥ syuḥ | ete yadi nitya-siddhe tadā snigdhāḥ | yadi jāta-ratau tadā digdhāḥ
| bhāva-sūnya-jane yadi jātās-tadā rukṣāḥ | mumukṣu-jane yadi jātās tadā raty-ābhāsa-jāḥ |
karmi-jane viṣayi-jane vā yadi jātās tadā sattvābhāsajāḥ | picchila-citta-jane tad-abhyāsa-pare
vā yadi jātās tadā nihsattvāḥ | bhagavad-dveṣi jane yadi jātās tadā pratīpāḥ ||13||

--o)0(o--

(14)

atha vyabhicārīnaḥ sthāyi-bhāva-posakā bhāvāḥ kadācītkāḥ |

nirvedo'tha viśādo dainyam glāni-śramau ca mada-garvau |
śaṅkā-trāsāvegā unmādāpasmṛtī tathā vyādhiḥ ||
moho mṛtir ālasyam jādyam vrīḍāvahitthā ca |
smṛtir atha vitarka-cintā-mati-dhṛtayo harṣa utsukatvam ca ||
augryam arṣāsūyāś cāpalyam caiva nindrā ca |
suptir bodha itīme bhāvā vyabhicāriṇah samākhyātāḥ ||

(2.4.4-6)

athaiśām-lakṣaṇam—ātma-nindā nirvedaḥ | anutāpo viśādaḥ | ātmani ayoga-buddhir
dainyam | śrama-janya-daurbalyam glāniḥ | nr̄tyādy-utthaḥ svedaḥ śramah | mado madhu-
pānādi mattatā | ahaṅkāro garvah | aniṣṭāśaṅkanam śaṅkā | akasmād eva bhayaṁ trāsaḥ | citta-
sambhrama āvegaḥ | unmattatā unmādaḥ | apasmāro vyādhir apasmṛtiḥ | jvara-tāpo vyādhiḥ |
mūrcchaiva mohah | mṛtir maraṇam | ālasyam spaṣṭam | jādyam jaḍatā | lajjaiva vrīḍā | ākāra-
gopanam avahitthā | pūrvānubhūta-vastu-smaraṇam smṛtiḥ | anumānam vitarkah | kim
bhaviyatī bhāvanā cintā | śāstrārtha-nirdhāraṇam matiḥ | dhṛtir dhairyam | harṣa ānandah |
utkaṇṭhaiva autsukyam | tīkṣṇa-svabhāvatā augryam | asahiṣṇutā amarsah | guṇe 'pi
doṣāropaṇam asūyā | sthairyे aśaktis cāpalyam | suṣuptir eva nindrā | svapna-darśanam suptih |
jāgaranam bodho'vidyā-kṣayaś ca iti vyabhicāriṇah ||14||

--o)0(o--

(15)

kim ca, bhaktānām cittānusāreṇa bhāvānām prākātya tāratamyam bhavati | tatra kvacit
samudravad gambhīra citte 'pi aprākātyam svalpa-prākātyam vā | alpa-khātavat tarala-citte
atiśaya-prākātyam ca bhavatīti nāyam ātyantika-niyama iti prapañco na likhitah |

--o)0(o--

(16)

sāmānya-rūpaḥ svaccha-rūpaś ca sāntādi-pañca-vidha-rūpaś ca ekaika-rasa-niṣṭha-bhakta
saṅga-rahitasya sāmānya-janasya sāmānya-bhajana-paripākeṇa sāmānya-rati-rūpaś ca sthāyi
bhāvo yo bhavati sa sāmānya-rūpaḥ | sāntādi-pañca-vidha-bhakteśv api avišeṣeṇa kṛta-
saṅgasya tat-tad bhajana-paripākeṇa pañca-vidhā ratis | tat-tad bhakta-saṅga-vasati-kāla-
bhedena yodayate, yathā—kadācit sāntih kadācit dāsyam, kadācit sakhyam, kadācit
vātsalyam, kadācit kāntā-bhāvaś ca, na tv ekatra niṣṭhatvarām--tadā svaccha-rati-rūpaḥ |

atha pṛthak-pṛthak rasaika-niṣṭheṣu bhakteṣu sānty-ādi-pañca-vidha-rūpaḥ | sānta-bhaktānām
sāntih | dāsy-a-bhaktānām dāsy-a-ratiḥ | sakhy-a-bhaktānām sakhyam | vātsalya-bhaktānām
vātsalyam | ujjvala-bhaktānām priyatā | evam sānta-dāsy-a-sakhy-a-vātsalyojjvalāś ca pañca-
mukhya-rasā yathottaram śreṣṭhāḥ | sānte śrī-kṛṣṇa-niṣṭha-buddhi-vṛttitā | dāsy-e sevā | sakhye

niḥsambhramatā | vātsalye snehaḥ | ujjvale saṅgi-saṅga-dānena sukham utpādyam | evam
pūrva-pūrva-guṇād uttarottara-sthāḥ śreṣṭhāḥ syuḥ ||16||

--o)0(o--

(17)

atha sānta-rase narākṛti-para-brahma caturbhujah nārāyaṇah paramātmā ity-ādi-gunah śrī-
kṛṣṇo viśayālambanah | sanaka-sanandana-sanātana-sanatkumārādayah āśrayālambanah
tapasvinah | jñānino 'pi mumukṣām tyaktvā śrī-kṛṣṇa-bhakta-kṛpayā bhakti-vāsanā-yuktā yadi
syus tadā te 'py āśrayālambanah | parvata-śaila-kānanādi-vāsi-jana-saṅga-siddha-kṣetrādayah
uddīpana-vibhāvāḥ | nāsikāgra-dṛṣṭih avadhūta-ceṣṭā nirmamatā bhagavad-dvesi-jane na
dveṣah tad-bhakta-jane 'pi nātibhaktih maunam jñāna-śāstre 'bhiniveśah ity ādayo
'nubhāvāḥ | aśru-pulaka-romāñcādyah pralaya-varjītāḥ sāttvikāḥ | nirveda-mati-dhṛty-ādayah
sañcāriṇah | sāntih sthāyī | iti sānta rasah ||17||

--o)0(o--

(18)

atha dāsyे rase īvaraḥ prabhuḥ sarvajñah bhakta-vatsalah ity-ādi-guṇavān śrī-kṛṣṇo
viśayālambanah | āśrayālambanāś caturvidhāḥ—adhikṛta-bhaktāḥ āśritāḥ pārṣadāḥ anugāś
ceti | tatra brahmā, ṣaṅkara ity ādayo 'dhikṛta bhaktāḥ | tatra āśritāḥ trividhāḥ śaranyāḥ jñāni-
carāḥ sevā-niṣṭhāḥ kāliya-jarāsandham agadha-rāja-baddha-rājādayah śaranyāḥ | prathamato
jñānino 'pi mumukṣām parityajya ye dāsyे pravṛttāḥ te sanakādayo jñāni-carāḥ | ye
prathamata eva bhajane ratāḥ te candradhvaja-harihaya-bahulāśvādayah sevā-niṣṭhāḥ |
uddhava-dāruka-śrutadevādayah pārṣadāḥ sucandra-maṇḍanādyah pureḥ | raktaka-patraka-
madhukanīthādayo vraje'nugāḥ |

esām sa-parivāra eva kṛṣṇe ye yathocita-bhaktimantas te dhurya-bhaktāḥ | ye kṛṣṇa-preyasī-
varge ādara-yuktāḥ te dhīra-bhaktāḥ | ye tu tat-kṛpām prāpya garvenā kam api na gaṇayanti te
vīra-bhaktāḥ | eteṣu gauravānvita-sambhrama-prīti-yuktāḥ tu pradyumna-sāmbādayah śrī-
kṛṣṇasya pālyāḥ | te sarve kecin nitya-siddhāḥ, kecit sādhana-siddhāḥ, kecit sādhakāḥ |

śrī-kṛṣṇānugraha-caraṇa-dhūlī-mahā-prasādādaya uddīpana-vibhāvāḥ | śrī-kṛṣṇasyājñā-
karanādayo 'nubhāvāḥ | premā rāgaḥ snehaś cātra rase bhavati | adhikṛta-bhakte āśrita-bhakte
ca prema-paryanto bhavati sthāyī | pārṣada-bhakte sneha-paryantah | parīkṣiti dāruke
uddhave rāgaḥ prakaṭa eva | vrajānu ge raktakādau sarva eva | pradyumnādāv api sarva eva |
yāvat paryantam śrī-kṛṣṇa-darśanam prathamato bhavati tāvat-kālam ayogaḥ |
darśanānantaram yadi vicchedas tadā viyogaḥ | tatra daśa daśāḥ | aṅgeṣu tāpaḥ kṛṣatā jāgaryā
ālambana-śūnyatā adhṛtir jaḍatā vyādhīr unmādo mūrcchitam mṛtiś ca | iti dāsyā rasah ||18||

--o)0(o--

(19)

atha **sakhya-rase** vidagdho buddhimān suveśāḥ sukhīty-ādi-guṇaḥ śrī-kṛṣṇo viśayālambanāḥ | āśrayālambanāḥ sakhāyaś catur vidhāḥ—suhṛdaḥ sakhāyah priya-sakhāyah priya-narma-sakhāyaś ca | ye kṛṣṇasya vayasādhikāś te suhṛdaḥ kiñcid vātsalyavantah | te subhadra-maṇḍalibhadra-balabhadrādayah | ye kiñcid vayasā nyūnāś te kiñcid dāsyā-miśrāḥ sakhāyah | te viśāla-vṛśabha-devaprasthādayah | ye vayasā tulyāś te priya-sakhāyah śrīdāma-sudāma-vasudāmādayah | ye tu preyasī-rahasya-sahāyāḥ śringāra-bhāva-spṛhāś te priya-narma-sakhāyah subala-madhumāṅgalārjunādayah | śrī-kṛṣṇasya kaumāra-paugāṇḍa-kaiśorān vayāṁsi śrīṅga-veṇu-dala-vādyādayaś ca uddīpana vibhāvāḥ | tatra pramāṇam—

**kaumāram pañcamābdāntam paugāṇḍam daśamāvadhi |
kaiśoram āpañca-daśam yauvanam tu tataḥ param ||**

astamāsādhika-daśa-varṣa-paryantam śrī-kṛṣṇasya vraje prakāta-vihārah | ata eva śrī-kṛṣṇasyālpā-kālata eva vayo-vṛddhyā māsa-catuṣṭayādhika-vatsara-traya-paryantam kaumāram | tataḥ param aṣṭa-māsādhika-ṣad-varṣa-paryantam paugāṇḍam | tataḥ param aṣṭa māsādhika-daśa-varṣa-paryantam kaiśoram | tataḥ param api sarva-kālam vāpya kaiśoram eva | daśa-varṣam śeṣa-kaiśoram | tatraiva sadā sthitih | evam saptame varṣe vaisākhe māsi kaiśorārambhaḥ | ata eva prasiddhaḥ paugāṇḍa-madhye preyasibhiḥ saha vihārah | tāsām api tathābhūtavād iti prasaṅgāt likhitam |

sakhye bāhu-yuddha-khelā eka-śayyā-śayanādayo 'nubhāvāḥ | aśru-pulakādayah sarve eva sāttvikāḥ | harṣa-garvādayah sañcāriṇah sāmya-drṣṭyā niḥsambhramatā-mayah viśvāsa-višeṣah sakhya-ratiḥ sthāyī bhāvāḥ | atha praṇayah premā sneho rāgah sakhyena saha pañca-vidhāḥ syāt | anyatra arjuna-bhīmasena-śrīdāma-viprādyāḥ sakhāyah | tatrāpi viyoge daśa daśāḥ pūrvat jñātavyāḥ | iti sakhya rasah ||19||

--o)0(o--

(20)

atha vātsalya rase komalāṅgo vinayī sarva-lakṣaṇa-yukta-guṇaḥ śrī-kṛṣṇo viśayālambanāḥ | śrī-kṛṣṇe anugrāhya-bhāvavantah pitrādayo guru-janā atra vraje vrajeśvarī-vrajarāja-rohinī-upananda-tat-patny-ādayah | anyatra devakī-kuntī-vasudevādayaś ca āśrayālambanāḥ | smita-jalpita-bālyā-ceṣṭādaya uddīpana-vibhāvāḥ | mastakāghṛāṇāśīrvāda-lālana-pālanādayo 'nubhāvāḥ | sāttvikāḥ stambha-svedādayah sarva eva stana-sravaṇam iti nava saṅkhyāḥ | harṣa-śaṅkādyā vyabhicāriṇah | vātsalya-ratiḥ sthāyī bhāvāḥ | prema-sneha-rāgāś cātra bhavanti | atrāpi viyoge pūrvavat daśa daśāḥ | iti vātsalya rasah ||20||

--o)0(o--

(21)

atha **madhura-rase** rUpa-mādhurya-lilā-mādhurya-prema-mādhurya-sindhuḥ śrī-kṛṣṇo viśayālambanāḥ | preyasī-gaṇaḥ āśrayālambanāḥ | muralī-rava-vasanta-kokila-nāda-nava-megha-mayūra-kaṇṭhādi-darśanādyā uddīpana-vibhāvāḥ | kaṭākṣa-hāsyādayo 'nubhāvāḥ |

sarva eva sāttvikāḥ sūddipta-paryantāḥ | nirvedādyāḥ sarve ālasyaugrya-rahitāḥ sañcārināḥ | priyatā-ratiḥ sthāyī bhāvāḥ | prema-sneha-rāgādyāḥ śrīlojjvala-nīlamany-uktāḥ sarva eva bhavanti | iti madhura-rasāḥ ||21||

--o)0(o--

(22)

athaiśāṁ maitri-vaira-sthitih | śāntasya dāsasya parasparam maitrī | sakhyā-vātsalyau taṭasthau | vātsalyasya na kenāpi maitrī | ujjvala-dāsyā-rasau śatrū | iti maitri-vaira-sthitih ||22||

--o)0(o--

(23)

atha bhāva-miśraṇam | śrī-baladevādināṁ sakhyām vātsalyām dāsyām ca | mukharā prabhṛtīnāṁ vātsalyām sakhyām ca | yudhiṣṭ hirasya vātsalyām sakhyām ca | bhīmasya sakhyām vātsalyām ca | arjunasya sakhyām dāsyām ca | nakula sahadevayor dāsyām sakhyām ca | uddhavasya dāsyām sakhyām ca | akrūrograsenādināṁ dāsyām vātsalyām ca | aniruddhādīnāṁ dāsyām sakhyām ca ||23||

--o)0(o--

(24)

atha hāsyādbhuta-vīra-karuṇa-raudra-bhayānaka-vībhatsāḥ sapta gauṇa-bhakti-rasāḥ pañca-vidha bhakteṣ evodayante | ataeva pañca-vidha bhaktā āśrayālambanāḥ | hāsyādīnāṁ ṣaṇṇāṁ rasānāṁ śrī-kṛṣṇāś ca śrī-kṛṣṇa bhaktāś ca tat sambandhinaś ca viṣayālambanāḥ | vībhatsasya tu ghṛṇāspadāmedhya māṁsa śonitādayo viṣayāḥ | raudra bhayānakayoh śrī-kṛṣṇa śatravo 'pi viṣayāḥ | gaṇḍa-vikāśa netra-visphārādayo yathā sambhavam anubhāvāḥ | sāttvikā api yathā sambhavāni dvi-trāḥ | harṣāmaryādyā vyabhicāriṇāḥ | hāso vismaya utsāhaḥ krodha śokau bhayām tathā jugupsā cetyasau bhāva višeṣaḥ saptadhoditaḥ | hāsyādīnāmamī krameṇa sthāyibhāvāḥ | kiñca vīra rase yuddha-dāna-dayādharmeṣu utsāha-vaśāt yuddha-vīraḥ, dāna-vīraḥ, dayā-vīraḥ, dharma-vīra iti caturddhā vīra-rasāḥ | iti sapta gauṇa-rasāḥ | evarī militvā dvādaśa rasā bhavanti ||23||

--o)0(o--

(25)

athaiśāṁ sapta-gauṇānāṁ pañcasu mukhya-raseṣu antar-bhāvo, yathā—hāsyā-yuddha-vīrayoḥ sakhye | adbhetasya sarvatra | karuṇā-dāna-vīra-dayā-vīrarāṇāṁ vātsalye | bhayānakasya vātsalye dāsyē ca | bībhatsasya śānte | raudrasya krodha-rati-vātsalyojjvala-rasa-parivāreṣu ekāṁśenety anenaiva parasparam maitrī vairāṇ ca yuktyā jñeyam ||25||

--o)0(o--

(26)

vaira-rasasya smaraṇe rādhyatve vā viṣayāśraya-bhede vā upamāyāṁ vā rasāntara-vyavadhānena vā varṇane sati na rasābhāsaḥ | anyathā tu paraspara-vairayor yadi yogas tadā rasābhāsaḥ | yadi parasparamaṁ mitra-yogas tadā surasatā | mukhyānāṁ tu viṣayāśraya-bhede 'pi vaira-yoge rasābhāsa eva | evam adhirūḍha-mahā-bhāve kevalam śrī-rādhāyāṁ tu vaira-yoge 'pi varṇana-paripātyāṁ na rasābhāsaḥ |

kim ca, kṛṣṇo yadi svayam ekadaiva sarva-rasānāṁ viṣayo vā āśrayo vā tadāpi na rasābhāsaḥ | athānye 'pi rasābhāsaḥ kecit grāhya-prāyāḥ—śrī-kṛṣṇe yadi brahmataś camatkārādhikyāṁ na bhavati tadā śānta-rasābhāsaḥ | śrī-kṛṣṇāgre yadi dāsyāti dhārṣṭyāṁ bhavati tadā dāsyā-rasābhāsaḥ | dvayor madhye ekasya sakhyā-bhāvaḥ anyasya dāsyā-bhāvaḥ tadā sakhyā-rasābhāsaḥ | putrādīnāṁ balādhikya-jñānenā lālanādyā-karaṇām vātsalya-rasābhāsaḥ | dvayor madhye ekasya ramaṇecchānyasya nāsti prakaṭam eva sambhoga-prārthanāṁ vā tadojjvala-rasābhāsaḥ | śrī-kṛṣṇa-sambandha-varjitāś cet hāsyādayas tadā te hāsyādi-rasābhāsaḥ | yadi śrī-kṛṣṇa-vairiṣu bhavanti tadāti-rasābhāsaḥ ||26||

anadhīta-vyākaraṇāś caraṇa-pravaṇo harer janō yasmāt |
bhakti-rasāmr̄ta-sindhu-binduto bindu-rūpeṇa ||

iti mahā-mahopādhyāya-śrī-viśvanātha-cakravarti-viracitāḥ
bhakti-rasāmr̄ta-sindhu-binduh samāptah ||

--o)0(o--